

УДК 94(47=51)"1985/1991"

О. Д. Бойко

Уроки "перебудови" в СРСР для сучасної України

Статтю присвячено дослідженню феномена "перебудови" в СРСР. Здійснено комплексний аналіз досвіду здійснення масштабної суспільної модернізації та факторів, які різновекторно впливали на зміст, форми та динаміку перебігу трансформаційних процесів у Радянському Союзі в 1985–1991 рр. Виділено та охарактеризовано низку уроків, що стосуються змісту, форм та динаміки трансформаційних процесів у перехідний період, врахування яких є актуальним для державотворчого процесу у сучасній Україні.

Ключові слова: перебудова, модернізація, трансформаційні процеси, суспільні реформи, уроки.

Статья посвящена исследованию феномена "перестройки" в СССР. Осуществлен комплексный анализ опыта осуществления масштабной общественной модернизации и факторов, какие разновекторно влияли на содержание, формы и динамику протекающих трансформационных процессов в Советском Союзе в 1985–1991 гг. Выделен и охарактеризован ряд уроков, которые касаются содержания, форм и динамики трансформационных процессов в переходный период, учет которых является актуальным для государственно-созидательного процесса в современной Украине.
Ключевые слова: перестройка, модернизация, трансформационные процессы, общественные реформы, уроки.

The article studies the phenomenon of "Perestroika" in the USSR. The complex analysis of the experience of the implementation of large-scale social modernization and factors that affected the content, shapes and dynamics of course of transformation in the Soviet Union in 1985–1991. Marked and characterized a number of lessons concerning content, shapes and dynamics of course of transformation in the transition period, consideration which are relevant to the state building process in modern Ukraine.

Key words: Perestroika, modernization, transformation, social reforms, lessons.

На початку 90-х рр. XX ст. відбулась подія, що кардинально змінила хід світової історії, – розпався Радянський Союз і на політичній карті світу з'явилися ціла низка нових самостійних держав, однією з яких була Україна. Громадськістю це явище було оцінено вкрай неоднозначно. Одні вважали, що в результаті дієвості / недієздатності

команди невдах-реформаторів сталася катастрофа, насильницька руйнація потужної, монолітної держави, крах стабільності та порушення балансу сил на міжнародній арені. Разом з тим інші були переконані, що відбувся обумовлений самою логікою історичного розвитку розвал імперії, який не лише вивільнив шлях для самостійного поступального руху вперед колишнім радянським республікам, а й поклав край "холодній війні" і фактично зняв з порядку денного проблему міжблокового протистояння. Втім, незважаючи на по суті полярні оцінки, обидві сторони беззаперечно визнавали і визнають, що у 1991 р. відбулась подія світового масштабу, яка суттєво і на тривалий час підкорегувала не лише динаміку ходу світової історії, а й вектор її розвитку. За цих обставин ретельне вивчення передумов, механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення.

"Перебудова" – явище непересічне і феноменальне, цікаве для науковців та політиків як у теоретичному, так і у практичному плані, оскільки в період здійснення комплексу перебудовчих реформ 1985–1991 рр. відбулись кардинальні зміни та зрушення у суспільно-політичному житті: по-перше, під впливом демократизації та гласності в надзвичайно короткий термін вибухоподібно радикально змінилися суспільна атмосфера та погляди громадськості на владні структури, суспільні відносини, місце і роль особи в історії, на історичний процес в цілому; по-друге, жорстка, чітко стратифікована та централізована командна система, що витримала сталінські репресії, потужні удари Другої світової війни, труднощі повоєнної відбудови, нестабільність періоду хрущовської лібералізації, брежнєвський застій, не змогла пройти стадію самореформування і порівняно легко й фактично безкровно здала свої позиції; по-третє, виникли історичні фактори та явища, які не мали аналогів у попередні роки радянської доби, – неформальні об'єднання, масова народна опозиція, релігійний ренесанс, організований робітничий рух, поява представників опозиційної національної контреліти в державних структурах різних рівнів, політичне студентське голодування тощо; по-четверте, суперечливий перебіг перебудовчих реформ в силу обставин дискредитував та дестабілізував союзні органи управління, вивів з рівноваги суспільну свідомість, а повернення історичної правди розбудило національні почуття широких кіл громадськості, що врешті-решт створило підґрунтя для того, щоб Україна стала незалежною державою.

Актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні 1985–1991 рр. зумовлена цілим комплексом факторів та чинників.

По-перше, оскільки горбачовська перебудова була варіантом наздоганяючої системної суспільної модернізації, дослідження її змісту, логіки та наслідків становить собою значний інтерес і у теоретичному аспекті, як спосіб збагачення досвіду самовдосконалення людської цивілізації. У цьому плані особливо цінним є вивчення специфіки радянської моделі реформування другої половини 80-х рр. – проведення трансформаційних процесів на базі соціалістичного способу виробництва, в умовах панування командної системи, на величезній території з широким спектром етнополітичних, релігійних, культурних особливостей у різних регіонах.

По-друге, ретельний аналіз досвіду практичного керівництва масштабними трансформаційними процесами у суспільстві доби перебудови (вивчення способів та методів корегування ходу реформування; факторів ефективності управлінських рішень; засобів стимулювання здатності політичних інститутів пристосовуватися до умов, що змінюються; форм активізації та мобілізації мас; причин помилкових дій та рішень тощо) дозволить врахувати його уроки у практиці сучасного державотворчого процесу.

По-третє, з'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку СРСР в цілому та України зокрема у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. необхідне для розуміння природи та механізму дії типового для перехідних суспільств комплексу конфліктів та протиріч, який у політологічній літературі дістав назву "кризового синдрому модернізації". Знання складових частин конфліктного потенціалу суспільства, специфіки прояву та факторів активізації на вітчизняному ґрунті дозволить шукати ефективні форми та засоби впливу щодо його локалізації та ліквідації, а це особливо актуально як для України, так і для решти країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку.

По-четверте, значна частина суспільних процесів, явищ та політичних суб'єктів доби перебудови нині не зникла з історичної сцени, і тому ретельне вивчення витоків, першооснов та специфіки цих факторів суспільного життя, врахування та використання набутої в ході дослідження інформації є не лише важливою умовою та складовою частиною сучасного процесу розбудови держави в Україні, а й надійним підґрунтям політичного прогнозування.

По-п'яте, недостатня розробка порушеної теми в науковій літературі, відсутність комплексного, ґрунтового та об'єктивного

дослідження, присвяченого її висвітленню, не дали змоги створити цілісної картини суспільно-політичного розвитку України в 1985–1991 рр.; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно тлумачила тогочасні події та явища, пояснювала природу та механізм суспільних змін; зумовили наявність суттєвих прогалин у фактологічному матеріалі.

Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і в практичному плані комплексного аналізу уроків трансформаційних процесів в Україні доби перебудови.

Варто підкреслити, що історіографія історії перебудови у Радянському Союзі є досить значною. Загальні аспекти суспільно-політичних трансформацій часів горбачовських реформ в СРСР в цілому та Україні зокрема у своїх працях досліджували вітчизняні історики В. Литвин, М. Михальченко, В. Кремень, В. Ткаченко, В. Горбатенко, Ф. Рудич, В. Журавський, А. Русначенко, В. Танчер. Окремі сюжети процесу розгортання реформаційних процесів в Україні доби перебудови знайшли висвітлення у спеціальних та узагальнюючих працях західних дослідників – Т. Кузьо, Е. Уілсона, Д. Марпла, Д. Ранса, Д. Боффа, Д. Хоскінга, Н. Верта, М. Маля, А. Жуковського. Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у Радянському Союзі була предметом досліджень російських політологів та істориків, серед яких варто виділити праці О. Барсенкова, О. Криштановської, М. Полинова, Д. Маслової, В. Мау, В. Міроненка, Р. Піхої, В. Согріна, А. Шубіна. Втім урокам перебудовчих трансформацій, на нашу думку, уваги приділено недостатньо.

Комплексний аналіз факторів, які різновекторно впливали на зміст, форми та динаміку перебігу трансформаційних процесів у СРСР доби перебудови (1985–1991 рр.), дозволяє виділити наступні уроки, актуальні для сучасної України:

1. Розпочинати модернізаційний процес, стимулювати пробудження народної ініціативи та активності знизу можна лише тоді, коли є чітка і виважена система координат, що включає: а) зрозумілу та обґрунтовану методологію реалізації реформ (систему принципів, методів, прийомів та процедур); б) адекватну ситуації стратегію. Інакше ситуація може дуже швидко вийти з-під контролю реформаторів і поставити під загрозу долю модернізації. На старті перебудови у поглядах і діях реформаторів переважав дещо спрощений підхід до змін у суспільстві. З часом це визнав і сам М. Горбачов. "Справа перебудови виявилася більш важкою, ніж уявлялось на початку, – писав він у 1987 р. – ... Якби у квітні 1985 р. нам сказали:

через два роки у вас буде ось це і ось це, тобто те, що відбувається сьогодні у житті, ми вважали б, що це неприйнятне" [3, с. 5, 63]. Отже, якісно нове розуміння процесу трансформації суспільства прийшло пізніше, але час було втрачено.

2. Стратегія модернізації повинна бути довгостроковою, послідовною, конструктивною, системною, раціональною, підкріпленою ідеологією, програмою суспільних змін, що передбачала б і визначала: а) конкретні цілі, досягнення яких можна проконтролювати; б) набір критеріїв, за якими можна відслідковувати успішність реформ, що проводяться; в) ризики та ціну практичної реалізації модернізаційного курсу. Модернізаційна програма обов'язково повинна містити у собі чіткий та продуманий механізм реалізації проголошених реформаторами гасел та ідей. У разі вдалої та обґрунтованої моделі стратегії вона перетворюється на ефективний інструмент формування, згуртування та мобілізації соціальної бази реформ, а у разі її фрагментарності, непослідовності та несистемності може а) бути несприйнятою суспільством; б) стати приводом для критики ініціаторів модернізації з боку їх опонентів; в) стимулювати консолідацію консервативних антиреформаторських сил; г) вести у разі реалізації несистемної моделі реформ до суспільних деформацій. Серйозними симптомами негативних тенденцій у КПРС в цілому та КПУ зокрема були невизначеність та непослідовність офіційного партійного курсу. Варто підкреслити, що, як і топтання на місці, не додавали авторитету партії, суттєво підривали віру в неї і різкі зміни курсу. "І як могло бути інакше, – риторично запитує у своїх мемуарах В. Печенєв, який працював у середині 80-х рр. помічником Генерального секретаря ЦК КПРС, – якщо лише за перші два роки після приходу Горбачова до влади керівництво КПРС тричі (!) змінювало свою "генеральну лінію"? А "генеральна лінія" – це не тільки і навіть не стільки загальні пропагандистські декларації – це певні, закладені у плани пріоритети в розвитку тих чи інших галузей народного господарства ... Це – те чи інше розміщення матеріальних і фінансових (інколи багатомільярдних!) ресурсів..." [6, с. 136].

3. Не можна для вирішення актуальних проблем модернізації використовувати лише старі / апробовані методи керування, слід шукати нові нестандартні, адекватні новим завданням, форми управління. На стартовому етапі перебудови у світобаченні політичного керівництва СРСР домінували утопічні надії на швидке поліпшення ситуації в країні традиційними командними методами. Особливо яскраво віра ініціаторів перебудови у старі командно-адміністративні

силові підходи до вирішення суспільних проблем виявилася у ході антиалкогольної кампанії, яка розпочалась з червня 1985 р. після виходу у світ постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками. На перших порах боротьба з "зеленим змієм" дала певні позитивні результати. Зокрема, у 1985 р. у промисловості України в середньому на одного пересічного робітника втрати робочого часу зменшились на 6 %, а прогулів – на 20 %, кількість злочинів на ґрунті пияцтва зменшилась на 21,5 % [8, арк. 32]. Однак ці позитивні зрушення не йдуть ні у які порівняння з тими негативними економічними, соціальними та політичними наслідками, які спричинила ця непродумана волюнтаристська кампанія.

Реалізація шляхом адміністративно-заборонних заходів благородної ідеї тверезого життя дорого коштувала економіці України: її бюджет недорахувався більш як 10 млрд. крб, у роздрібному товарообігу утворилась "дірка" в 13 млрд крб. Безумовно, не все вимірюється грошима, але різкі адміністративні дії, спрямовані проти алкоголізму (лише протягом червня-грудня 1985 р. в Україні кількість магазинів, що продавали спиртні напої, скоротилася на 45 %), викликали буквально катастрофу у соціальній сфері – вже у 1988 р. кількість тільки зареєстрованих наркоманів у республіці становила 30,5 тис. осіб, а з 1982 до 1989 р. їх число зросло у 4,2 рази [9, арк. 8; 5, с. 25, 26]. Не слід забувати, що непродумана антиалкогольна кампанія мала і досить серйозні політичні наслідки, адже її реалізація обумовила не лише глухе невдоволення серед прибічників зеленого змія, а й фактично поставила під сумнів правильність обраного стратегічного курсу, викликала цілком реальну тривогу суспільства за долю всього комплексу реформ.

Ще однією спробою вирішити економічні проблеми силовими методами стало функціонування служби державних інспекторів, що займалась наглядом за якістю продукції і була утворена на підставі Закону про держприймання (весна 1986 р.). Починаючи з 1987 р., системою держприймання охоплено понад 300 промислових підприємств та об'єднань республіки. Однак ця галаслива кампанія була малоефективною. З одного боку, вона відволікала і без того дефіцитні кадри та фінанси (тільки в Україні для роботи в системі держприймання було задіяно більш як 11 тисяч висококваліфікованих спеціалістів-виробничників з річним фондом зарплати близько 52 млн крб. З іншого боку – результат держприймання був прямо протилежним очікуваному: питома вага продукції вищої категорії якості у загальному обсязі виробництва не тільки не зросла, а,

навпаки, знизилася – з 15,8 % у 1987 р. до 13,9 % – у 1989 р. Крім того, не зменшилися і штрафи за випуск неякісної продукції, а витрати на передторговий ремонт зросли більш як у два рази [5, с. 28]. Черговий провал реформаторів згодом змушений був визнати і сам М. Горбачов: "Держприймання вже через три роки "наказало довго жити", це був ще один зрозумілий сигнал того, що вирішення проблеми не в адміністративно-організаційних заходах, а в перебудові економічного механізму" [2, кн. 1, с. 344].

4. Створення законодавчої бази та розбудова суспільних інститутів не є гарантією докорінної зміни суспільних відносин та й усього суспільного життя саме у тому напрямку, у якому замислювалась модернізація. Яскравим прикладом цього уроку є чи не єдина спроба реформаторів на початковому етапі перебудови вийти за межі командних структур та командного мислення, яка знайшла свій вияв у стимулюванні розвитку кооперативного руху. Прийнятий у листопаді 1986 р. Закон Верховної Ради СРСР про індивідуальну трудову діяльність мав на меті розкріпачення особистої ініціативи виробника, створення в економіці конкурентного середовища, що сприяло б зростанню кількісних та якісних економічних показників. Після цього рішення кооперативи почали рости як гриби після дощу. Якщо в травні 1986 р. в Україні нараховувалося лише 400 кооперативів, то на початок 1989 р. їх було зареєстровано вже 24 319, у яких працювало 254 тис. осіб. Більше всього кооперативів діяло у Донецькій, Одеській, Кримській, Львівській та Харківській областях [10, арк. 6; 11, арк. 4; 12, арк. 11].

Проте розрахунки реформаторів на те, що кооперативний рух надасть деградуючій на очах економіці потужного імпульсу, не виправдалися. Кооперативи так і не стали у добу перебудови реальними конкурентами державному виробничому сектору, не відіграли вони і помітної ролі у насиченні ринку товарами народного споживання. Це пояснюється тим, що новостворені кооперативні об'єднання зосередили діяльність переважно у торгово-посередницькій сфері та орієнтувались перш за все на створення та примноження капіталу. Свою негативну роль відіграла і не завжди продумана кампанія боротьби з нетрудовими доходами, яка певною мірою підштовхнула кооперативи до формування структур тіньової економіки.

5. У ході модернізації згори різко зростає роль еліти, у якій стратегічно важливою стає не лише її верхівка, яка ініціює реформи і приймає ключові / принципіві рішення, а й середня ланка, що ретранслює реформаційні ідеї на широкі народні маси та практично

керує реалізацією модернізаційного плану. Важливою умовою успіху модернізації є включення "соціального ліфту", основною функцією якого є швидке оновлення, ротація еліти з метою посилення реформаторського ядра.

6. Відсутність швидкої та адекватної реакції офіційної влади на динамічне наростання суспільних проблем та конфліктів, втрата контролю за реформаційним процесом, невміння чи небажання з тих чи інших причин правлячої еліти розв'язувати вузли суспільних протиріч, як правило, призводить до кризи легітимності (ослаблення народної підтримки офіційної влади, розчарування значної частини населення у пануючій політичній еліті). Саме тому ставлення до ініціаторів реформ часто коливається у режимі "маятника": від захоплення та підтримки до розчарування та необґрунтованої критики.

7. Реформування у багатонаціональних та поліконфесійних країнах не може здійснюватися за одним шаблоном, а повинно враховувати особливості національного менталітету та регіональну релігійну специфіку. Крім того, слід враховувати значну інертність суспільної свідомості, яку на стартовому етапі реформ важко вивести з рівноваги, щоб мобілізувати для суспільних змін, а при систематичному розгойдуванні під впливом модернізаційних процесів маятника суспільних настроїв так само важко спрогнозувати напрями та динаміку її трансформації.

8. Радикальна модернізація, як правило, приводить у рух різні соціальні верстви та групи, які можуть (залежно від інтересів, переконань, ресурсів тощо) самоорганізовуватися та переформатовуватися, після чого суттєво впливати як на хід реформ, так і на суспільні процеси в цілому. Доба перебудови залишила нам непросту спадщину у суспільному житті. З одного боку, у той час відбулась ціла низка радикальних трансформацій, які по суті розчистили будівельний майданчик для вітчизняного державотворення. Мова йде про руйнацію монополії КПРС, початок формування нової політичної структури суспільства, розгортання розбудови громадянського суспільства, утвердження політичного плюралізму. Разом з тим ціла низка сучасних суспільних проблем та негараздів веде свій родовід саме з доби перебудови.

Зокрема, у процесі зародження та ствердження неформальних структур доби перебудови сформувалась матриця для подальшого організаційного політичного структурування суспільства. Неформальні об'єднання доби перебудови залишили у спадок сучасній багатопартійній системі України своєрідний "синдром неформальності",

суть якого полягає у а) створенні політичних об'єднань на основі вузького прагматичного інтересу (втім, якщо в добу перебудови найактивніші неформали намагались піднятися від задоволення власних потреб та запитів до захисту загальнонаціональних інтересів, то нині в шкалі інтересів новостворених політичних структур, як правило, все відбувається навпаки – індивідуальні та колективні інтереси абсолютно домінують над місцевими, регіональними, республіканськими); б) незалежності / відсутності зв'язку новостворюваних політичних угруповань не лише від держави, а й від громадськості (тут вони пішли далі своїх попередників доби перебудови), яку в партійних колах презирливо-споживацьки називають "електорат"; в) консолідації політичних об'єднань не на ідеологічній платформі, а навколо лідера чи групи авторитетних людей. Саме звідси проростають такі типові вади сучасної багатопартійності, як мультипартійність (форсоване збільшення кількості політичних партій при геометричному падінні авторитету абсолютної більшості партійних структур); нечисельність партійних лав; невизначеність соціальної бази; локальність партійного впливу тощо. У результаті нині більшість політичних об'єднань замість того, щоб виконувати роль сполучної ланки між народом і владою, займається, по суті, лобіюванням інтересів членів власної політичної структури та її фінансових спонсорів, прикриваючись традиційним щитом популістських гасел [1].

9. Не можна досягнути успіху у реформах без активного циркулювання інформації у суспільстві, повноцінної свободи слова. Перебудовча "гласність" – це не повноцінна свобода слова, а лише перехідний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави і мовчазного однодумства суспільства до реальної свободи слова. Як і будь-який суспільний процес, розгортання гласності, крім позитивних сторін, мав і свої вади та негативні наслідки. Її слабкими місцями, своєрідними "дитячими хворобами", значна частина яких зберігається і у сучасному політикумі, були переважання у громадському обговоренні актуальних проблем емоцій, публіцистичності над ґрунтовним науковим аналізом; періодична втрата почуття міри та об'єктивності у критиці; рухливість / лімітованість меж гласності (зокрема, гласність у діяльності державних органів та установ, як це яскраво показав приклад Чорнобиля, не набула сталого характеру: у разі нагальної потреби вона швидко згорталась); домінування у суспільній полеміці викривального мотиву "проти" (критика діючої системи, розвінчання фальшивих кумирів тощо) над творчим "за" (пропозиція конкретних реальних планів та альтернативних проектів дій); формування у ході ломки стереотипів нових міфів.

Чи не найголовнішою больовою точкою гласності була її територіальна неоднорідність, поліваріантність моделей дозволених дій у інформаційній сфері: від дозволяючої столичної – до утримуючої провінційної, що суттєво обмежувало повноцінну свободу слова. Як цілком резонно зазначав у зв'язку з цим один з читачів "Огонька", "... вся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва вже друга гласність. Для Черкас – третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж "не буває осетрини другої свіжості"! Якщо є Гласність-1, Гласність-2 і т. д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість" [4].

10. Побічний продукт більшості реформ – зростання соціальної напруги у суспільстві. Це пояснюється тим, що, по-перше, реформи, як правило, є виходом з тієї чи іншої критичної ситуації і можуть містити непопулярні дії бодай для частини суспільства; по-друге, у ході реалізації модернізаційного курсу через масштабність суспільних змін ініціаторам реформ важко уникнути помилок та прорахунків; по-третє, суспільству важко одразу зрозуміти суть і прорахувати ймовірні наслідки реформ і тому воно, як правило, насторожено і часто-густо з недовірою ставиться до суспільних змін; по-четверте, консервативні сили, які незацікавлені у модернізації, можуть штучно інспірувати невдоволення народних мас; по-п'яте, радикальні суспільні зміни можуть реанімувати старі проблеми та актуалізувати давні протиріччя у різних сферах суспільного життя. Крім того, після двох-трьох невдалих масштабних реформаційних кроків існує реальна загроза наростання, з одного боку, невдоволення ініціаторами реформ та їх курсом, з іншого – політичної апатії та втоми народних мас.

11. Серйозним дестабілізуючим фактором модернізаційних процесів є своєрідний "культурний дисонанс", що може виникнути у ході суспільних змін. Його природа зумовлена тим, що у духовно-культурному житті суспільства, яке модернізується, стикаються та взаємодіють три суперечливі процеси:

- перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки;
- повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття;
- проникнення та адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації [7].

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело у добу перебудови до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, що знайшов свій вияв у зростанні моральної переваги серед широких верств населення, підвищенні суспільної конфронтації, кризи національної ідентичності.

Отже, аналіз досвіду перебудови в СРСР, як модернізації згори, дозволяє виділити низку уроків, що стосуються змісту, форм та динаміки трансформаційних процесів у перехідний період, врахування яких є актуальним для державотворчого процесу у сучасній Україні.

Література

1. Бойко О. Д. Не всі неформали вибиваються в люди / О. Д. Бойко // Віче. – 2003. – № 7. – С. 61–65.
2. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : АО "Издательство "Новости", 1995.
3. Горбачев М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу / М. С. Горбачев. – К. : Політвидав України, 1987. – 271 с.
4. Лубенский А. Слово читателя / А. Лубенский // Огонек. – 1988. – № 28. – С. 5.
5. Масол В. А. Упущенный шанс: небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе / В. А. Масол. – К. : Молодь, 1993. – 150 с.
6. Печенев В. А. Горбачев: к вершинам власти. Из теоретико-мемуарных размышлений / В. А. Печенев. – М. : Господин Народ, 1991. – 191 с.
7. Полунеев Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) / Ю. Полунеев, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 78–86.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 1476. Доповідна записка "Про хід виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань зміцнення трудової дисципліни, подолання пияцтва та алкоголізму від 19 грудня 1986 р.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1650. Інформація "Про хід виконання постанов ЦК КПРС та ЦК КПУ з питань подальшого посилення боротьби з наркоманією" від 11 березня 1988 р.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1382. Інформація про хід виконання постанови ЦК КПРС "Про заходи з посилення боротьби з нетрудовими доходами" від 15 травня 1986 р.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2577. Доповідна записка "Про стан розвитку кооперативного руху в Українській РСР" від 5 січня 1989 р.
12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2577. Інформація "Про структуру партійних організацій та розстановку комуністів у кооперативах республіки" від 24 січня 1989 р.